

ก้าวข้ามความเหลื่อมล้ำ : แนวทางการปรับตัว
ของแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชา
Beyond Social Inequality: Adaptation of Cambodian
Migrant Workers

ศรัญญา ศิริวงศ์ถวัลย์¹

บทคัดย่อ

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการศึกษารูปแบบการปรับตัวทางเศรษฐกิจของแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่เข้ามาทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม เมืองพัทยา โดยแรงงานกัมพูชาจำเป็นที่จะต้องปรับตัวทางเศรษฐกิจ หาหนทางเพิ่มรายได้เพื่อที่จะก้าวข้ามความเหลื่อมล้ำต่างๆในสังคม โดยเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้การสังเกตและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก ผลการศึกษพบว่าแรงงานข้ามชาติจำเป็นที่จะต้องหาหนทางปรับตัวเพื่อเพิ่มรายได้ 3 วิธี คือ ใช้เวลาว่างที่มีหารายได้เพิ่มเติม ทำใบอนุญาตทำงานให้ถูกต้องเพื่อได้รับสิทธิตามกฎหมาย และแนวทางที่ช่วยเพิ่มรายได้ได้มากที่สุด คือ เพิ่มพูนทักษะความสามารถเพื่อให้ได้ทำงานที่สร้างรายได้มากกว่า

¹ นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำสำคัญ: การลดความเหลื่อมล้ำ, การปรับตัวทางเศรษฐกิจ, การปรับตัวของแรงงานข้ามชาติ, แรงงานกัมพูชา

Abstract

The study of adaptation of Cambodian workers in the factory, Pattaya city. The Cambodian workers must adjust themselves in their status by earning more incomes, for examples, finding extra jobs, finding an opportunity to get a work permit to work legally in Thailand, and gaining more skills and knowledge. This is a qualitative research in which the researcher collected the data by observing and in-depth interviewing.

KEYWORD: Redcing Inequality, Economic Adjustment of Migrant Workers, Cambodian Workers in Thailand

บทนำ

ความเหลื่อมล้ำ (Inequality) หมายถึง ความไม่เท่าเทียมทางสังคม การขาดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดและขาดโอกาสในการเข้าถึงบริการพื้นฐานที่สมควรได้รับ ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ถือเป็นต้นตอสำคัญที่ส่งผลต่อไปถึงความเหลื่อมล้ำด้านอื่นๆ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2555) ไม่ว่าจะเป็นความเหลื่อมล้ำด้านโอกาส ด้านอำนาจ ด้านสิทธิ ล้วนเกิดจากความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจทั้งสิ้น โดยส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากแนวทางการปฏิบัติ จนทำให้คนส่วนใหญ่ด้อยศักดิ์ศรี ไม่ใช่แค่เรื่องรวย-จนเพียงอย่างเดียว (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2553) หลายประเทศในโลกกำลังเผชิญปัญหาความเหลื่อมล้ำสูงเช่นกัน ทั้งนี้เป็นผลพวงของการดำเนินนโยบายตามแนวทางเสรีนิยมใหม่ (Neo-Liberalism) (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2555) ที่มองว่ามนุษย์ทุกคนมีสิทธิขั้นพื้นฐานที่จะมีอิสรภาพ สามารถที่จะทำอะไรเอง ตราบที่เราเคารพสิทธิของผู้อื่นที่จะทำอย่างเดียวกัน ความยุติธรรมต้องอยู่บนพื้นฐานของเสรีภาพ รัฐเพียงแค่อำนวยความสะดวกให้เกิดความเท่าเทียมกันภายใต้กฎหมาย โดยไม่ต้องสนใจว่าความเท่าเทียมดังกล่าวจะนำไปสู่ความเหลื่อมล้ำหรือไม่ เพราะผลรวมของการกระทำโดยเสรีของปัจเจก หรือที่เรียกว่า “กลไกตลาด” นั้นเป็นกลไกที่ดีที่สุดในการสร้างประโยชน์สาธารณะ (สฤณี อาชวานันทกุล, 2554:22) นักเสรีนิยมอย่างโรเบิร์ต โนซิก (Robert Nozick) และมิลตัน ฟรีดแมน (Milton Friedman) มักเห็นว่ากิจกรรมของรัฐจำนวนมากเป็นการละเมิดเสรีภาพส่วนบุคคล ไม่ว่าจะเป็นการเข้าแทรกแซงกลไกตลาด ระบบประกันสังคม โครงการบำนาญ กฎหมายค่าแรงขั้นต่ำ หรือแม้กระทั่งการเก็บภาษี แต่หากพิจารณาให้ดีจะพบว่าแนวทางเสรีนิยมนั้นดูเหมือนจะเป็นการตอกลิ้มให้ความเหลื่อมล้ำด้าน

ต่างๆในสังคมกว้างขึ้นไปอีก เนื่องจากการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจตามแนวทางเสรีนิยมใหม่ทำให้ผลได้ทางเศรษฐกิจตกอยู่กับคนจำนวนน้อยเท่านั้น

ประเทศไทยเองมีฐานะเป็นทั้งประเทศต้นทาง ประเทศทางผ่านและประเทศปลายทางที่มีแรงงานข้ามชาติอพยพย้ายถิ่นเข้ามาเป็นจำนวนมากและเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากความมีเสถียรภาพทางการเมืองและความมั่นคงภายในประเทศ ประกอบกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากนโยบายส่งเสริมการลงทุน มีการกระจายตัวของภาคอุตสาหกรรม และมีนักลงทุนต่างชาติเข้ามาลงทุนอย่างกว้างขวาง ส่งผลทำให้ความต้องการแรงงานเพิ่มสูงขึ้น แนวคิดทฤษฎีของกลุ่มนีโอคลาสสิก (Castle, 2540: 7) กล่าวว่า เศรษฐกิจมีความเคลื่อนไหวทางสังคมโดยตัวของมันเอง ในหลายประเทศที่มีการพึ่งพาแรงงานข้ามชาติมักพบว่าแรงงานท้องถิ่นได้ขยับขึ้นไปเป็นแรงงานฝีมือและทำงานวิชาชีพ โดยจะมีแรงงานย้ายถิ่นจะถูกจ้างให้ทำงานที่คนท้องถิ่นไม่ยอมทำ ได้แก่งานที่มีลักษณะ 3D (3Ds) คือ สกปรก (Dirty) เสี่ยง (Dangerous) สาคัญ (Difficult) และกลายเป็นแรงงานหลักในสาขาเศรษฐกิจต่างๆ ซึ่งทฤษฎีดังกล่าวสอดคล้องกับสถานการณ์แรงงานในประเทศไทยในปัจจุบัน ซึ่งธุรกิจของเอกชนหลายกิจการยังคงขาดแคลนแรงงานราคาถูกหรือแรงงานไร้ฝีมือ จึงเป็นปัจจัยสำคัญให้แรงงานต่างชาติจากประเทศเพื่อนบ้าน โดยเฉพาะ พม่า ลาว และกัมพูชาหลังไหลเข้ามาหางานทำในประเทศไทย โดยแรงงานข้ามชาติที่เข้ามาทำงานในประเทศไทยนั้นส่วนใหญ่เป็นแรงงานข้ามชาติที่เข้าประเทศมาอย่างผิดกฎหมาย ซึ่งส่งผลกระทบต่อทั้งประเทศต้นทาง ประเทศปลายทาง และแม้กระทั่งตัวของแรงงานข้ามชาติเอง

การย้ายถิ่นของแรงงานข้ามชาติเข้ามาในประเทศไทยอย่างผิดกฎหมายนั้นทำให้แรงงานข้ามชาติประสบกับปัญหาความเหลื่อมล้ำในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการถูกกดค่าแรง ความเสี่ยงต่อการถูกละเมิดสิทธิ และการเข้าไม่ถึงบริการสาธารณสุขพื้นฐานต่างๆ ดังนั้นการปรับตัวจึงเป็นกระบวนการสำคัญที่สุดที่จะช่วยให้แรงงานข้ามชาติสามารถอาศัยอยู่ในประเทศปลายทางได้ Bertrand (1958 อ้างถึงใน วรณีย์ ตั้งเสาวภาคย์, 2543 : 4) กล่าวว่า การปรับตัวเป็นกระบวนการที่ผู้ย้ายถิ่นเลือกปฏิบัติสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยทางเลือกที่ผู้ย้ายถิ่นเลือกอาจมีจุดมุ่งหมายเพื่อทำให้ความขัดแย้งระหว่างบุคคลหรือกลุ่มลดลงหรือหมดไป พฤติกรรมดังกล่าวจะเกิดในลักษณะต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน และการปรับตัวจะเกิดจากการเรียนรู้ทางสังคมมากกว่าการถ่ายทอดทางพันธุกรรม โดยการปรับตัวทางเศรษฐกิจ ถือเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรกที่แรงงานข้ามชาติพึงกระทำ เพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ในถิ่นปลายทาง ซึ่งเฮนเนส (Heynes อ้างถึงใน จารุ โรจนธรรม, 2537: 16) กล่าวว่า การปรับตัวทางเศรษฐกิจ หมายถึง การกระทำใดๆ เพื่อสนองความจำเป็นทางเศรษฐกิจที่ทำให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เช่น การมีงานทำ มีอาชีพมั่นคงก้าวหน้า มีฐานะทางเศรษฐกิจดี การปรับตัวทางเศรษฐกิจถือเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้อพยพย้ายถิ่น เนื่องจากผู้ย้ายถิ่นไม่สามารถทำการเพาะปลูกหรืออาชีพอื่นได้ดั้งเดิม การมีหน้าที่การงานที่มั่นคงและมีรายได้ อย่างเพียงพอกับรายจ่ายทำให้ผู้อพยพมีความมั่นใจมากขึ้น

นอกจากนี้การปรับตัวด้านเศรษฐกิจที่มั่นคงต้องมีที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัยด้วย โดยแรงงานข้ามชาติเมื่อย้ายถิ่นไปยังประเทศอื่นมักใช้แรงงานแลกเปลี่ยนกับค่าจ้าง ซึ่งค่าจ้างถือเป็นปัจจัยยังชีพที่สำคัญที่สุด เนื่องจาก

แรงงานเป็นผู้ไม่มีปัจจัยการผลิต การดำรงชีพขึ้นอยู่กับค่าจ้างที่ได้รับ (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, มปป.: 53-76) ดังนั้นการปรับตัวทางเศรษฐกิจจึงถือเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้แรงงานข้ามชาติสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุข โดยนอกจากช่วยสร้างสมดุลระหว่างรายรับรายจ่ายแล้ว ยังช่วยยกระดับคุณภาพชีวิต และลดปัญหาความเหลื่อมล้ำที่อาจจะเกิดขึ้นได้จากการเข้าไม่ถึงถึงทรัพยากรต่างๆ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะชี้ให้เห็นถึงแนวทางการปรับตัวของแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่เข้ามาทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม เมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี เนื่องจากเมืองพัทยานั้นมีความเจริญเติบโตทางด้านอุตสาหกรรมท่องเที่ยวเป็นอย่างมาก ส่งผลให้อุตสาหกรรมอื่นๆเกิดขึ้นในพื้นที่อีกเป็นจำนวนมากเพื่อรองรับการเติบโตของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว โรงงานอุตสาหกรรมผลิตน้ำแข็งก็เช่นเดียวกันที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นเพิ่มรองรับการเติบโตทางการท่องเที่ยว นอกจากนี้เมืองพัทยาก็อยู่ไม่ไกลจากประเทศกัมพูชาเท่าไรนัก จึงทำให้มีแรงงานกัมพูชาจำนวนมากหลั่งไหลเข้ามาหางานทำในพื้นที่ เมื่อการย้ายถิ่นเกิดขึ้นแรงงานจึงจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อลดปัญหาต่างๆที่อาจเกิดขึ้นจากการเดินทางย้ายถิ่นและการเข้าประเทศไทยมาอย่างผิดกฎหมาย โดยอภิปรายผลการศึกษารายได้แนวคิดการปรับตัวของผู้ย้ายถิ่นและความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ

ผู้วิจัยเลือกใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นเครื่องมือในการศึกษา มีการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสังเกตและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (Indepth-Interview) แรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาจำนวน 12 คน ใช้เทคนิคการเลือกหน่วยตัวอย่างแบบสโนว์บอล (Snowball

Sampling) โดยหน่วยตัวอย่างเป็นแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่ทำงานอยู่ในโรงงานอุตสาหกรรม เมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี เคยอยู่อาศัยในประเทศไทยอย่างน้อย 1 ปีขึ้นไป และสามารถสื่อสารกับผู้วิจัยได้

จากการสัมภาษณ์พบว่าหน่วยตัวอย่างส่วนใหญ่อยู่ในวัยทำงานมีอายุระหว่าง 17 – 38 ปี แบ่งเป็นชาย 8 คน และหญิง 4 คน โดยระดับการศึกษาสูงสุดที่พบคือปริญญาตรีจำนวน 1 คน จบการศึกษาในระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 มากที่สุดจำนวน 7 คน มัธยมศึกษาปีที่ 1 จำนวน 1 คน ประถมศึกษาปีที่ 6 จำนวน 1 คน และไม่ได้รับการศึกษา 1 คน โดยมีสถานภาพสมรสจำนวน 5 คน และยังไม่ได้สมรสจำนวน 7 คน ด้านภูมิลำเนาของแรงงานกัมพูชาพบว่า มีแรงงานมาจากจังหวัดที่มีชายแดนติดต่อกับประเทศไทยได้แก่ จังหวัดพระตะบอง และจังหวัดบันเตียเมียนเจย จำนวน 6 คน และจังหวัดอื่นๆอีก 6 คน ส่วนระยะเวลาที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยของกลุ่มตัวอย่างจะแตกต่างกันไป โดยมีแรงงานกัมพูชาที่เข้ามาอาศัยในไทยสูงสุดเป็นเวลา 23 ปี และน้อยสุดคือ 1 ปี จำนวนครั้งที่เข้ามาหางานทำในประเทศไทยสูงสุดคือ 4 ครั้ง จำนวน 1 คน เข้ามา 3 ครั้ง จำนวน 4 คน เข้ามา 2 ครั้ง จำนวน 2 คน และเข้ามาครั้งแรกจำนวน 5 คน

แนวทางการปรับตัวของแรงงานกัมพูชาเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ

แรงงานกัมพูชาที่เข้ามาหางานทำในประเทศไทยเนื่องจากปัญหาทางเศรษฐกิจในประเทศไทยได้แก่ ปัญหาการว่างงาน การมีรายได้น้อย และการมีรายได้ไม่สม่ำเสมอเนื่องจากการทำงานในกัมพูชานั้นมักจะใช้การจ้างเป็นรายวันมากกว่า ประกอบกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในภาคอุตสาหกรรมของประเทศไทย ทำให้เกิดความต้องการ

แรงงานจำนวนมาก ประกอบกับค่าจ้างในการทำงานที่สูงกว่าตามคำบอกเล่าของกลุ่มแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่เคยเข้ามาทำในประเทศไทยก่อนแล้ว ล้วนเป็นสิ่งดึงดูดให้แรงงานกัมพูชาหลังไหลเข้ามาทำงานในไทย

จากการศึกษาการปรับตัวของแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่เข้ามาทำงานในประเทศไทยสามารถสะท้อนให้เห็นได้ถึงชีวิตของแรงงานข้ามชาติที่ต้องจากถิ่นฐานบ้านเกิดเพื่อเข้ามาแสวงหาชีวิตที่ดีกว่าในต่างแดนท่ามกลางสภาพแวดล้อมใหม่ สภาพสังคมใหม่ ส่งผลให้แรงงานข้ามชาติจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตประจำวันได้อย่างปกติสุข โดยจากการศึกษาแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่เข้ามาทำงานอยู่ในโรงงานอุตสาหกรรมในเมืองพัทยาพบว่า หน่วยตัวอย่างทุกคนนั้นเดินทางเข้ามาทำงานในประเทศไทยอย่างผิดกฎหมาย ส่วนใหญ่อาศัยเครือข่ายนายหน้าเป็นตัวกลางคอยอำนวยความสะดวกในระหว่างการย้ายถิ่นเข้ามาในประเทศไทยโดยจะนัดหมายกับแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาบริเวณชายแดนประเทศกัมพูชาก่อนจะพาข้ามแดนมายังฝั่งไทย และไปส่งยังจุดหมายปลายทางในประเทศไทยที่แรงงานข้ามชาติต้องการจะไป และเมื่อเดินทางมาถึงประเทศไทยแล้วแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาก็จะมีเครือข่ายทางสังคมคอยให้ความช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกตั้งแต่การเข้าสู่กระบวนการทำงานตลอดจนการปรับตัวของแรงงานเพื่อให้สามารถใช้ชีวิตอยู่ในประเทศไทยได้อย่างปกติสุข

● เข้าสู่กระบวนการทำงานให้เร็วที่สุด

เมื่อมาถึงประเทศไทยแรงงานข้ามชาติจำเป็นต้องเข้าสู่กระบวนการทำงานให้เร็วที่สุดเพื่อที่จะมีรายได้มาใช้จ่ายในชีวิตประจำวันและเพื่อให้มีเวลาว่างงานน้อยที่สุด โดยเครือข่ายทางสังคม ได้แก่ น้ำ पी น่อง สามี ภรรยา หรือเพื่อน ถือเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการช่วยให้แรงงานข้ามชาติจะเข้าสู่กระบวนการทำงาน การช่วยเหลือจะออกมาในรูปแบบพึ่งพาอาศัยกัน ให้การช่วยเหลือโดยไม่หวังผลตอบแทน โดยการเข้าสู่กระบวนการทำงานในไทยนั้นปรากฏให้เห็นใน 2 รูปแบบ คือ 1.เมื่อคนที่กัมพูชาต้องการเข้ามาทำงานในไทย ก็จะโทรศัพท์ติดต่อกับแรงงานกัมพูชาที่ทำงานอยู่ในประเทศไทยอยู่แล้ว ให้ช่วยหางานให้ทำ และจะเดินทางเข้ามาเมื่อได้งานดังกล่าวบอกเล่าที่ว่า “แม่โทรหาน้องแม่ชื่อน้ำสุ เขาทำงานอยู่ที่โรงงานอยู่แล้วให้เขาช่วยหางานให้ ก็เลยได้มาทำงานที่โรงงานกับน้ำ” (ดวง ยี่, สัมภาษณ์, 15 กันยายน 2555) 2.เมื่อนายจ้างในไทยต้องการแรงงานเพิ่มเติม ก็มักจะให้แรงงานกัมพูชาติดต่อกลับไปทางประเทศกัมพูชาเพื่อหาคนที่ต้องการเข้ามาทำงานในไทยตามคำบอกเล่าของหน่วยตัวอย่างที่ว่า “พอดีพี่ชายแฟนโทรเรียกให้มาบอกว่ามีงานทำ ก็เลยตัดสินใจอยู่กับแฟนมาถึงก็มาทำที่โรงงานนี้แหละ” (นิต บุญส่ง, สัมภาษณ์, 20 ตุลาคม 2555)

แรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่เข้ามาทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมผลิตน้ำแข็ง ซึ่งกระจุกตัวอยู่มากในเขตเมืองพัทยา จากการลงพื้นที่พบว่า แรงงานมักมีสภาพแวดล้อมในการทำงานที่ไม่ดีนักเนื่องจากเป็นงานที่มีชั่วโมงการทำงานที่ยาวนานกว่า 10 ชั่วโมง มีสภาพการทำงานที่จะต้องทำงานในเวลากลางวัน ต้องยกของที่มีน้ำหนักมาก และต้องเสี่ยงกับการ

รัฐซีมของสารเคมีอย่างแอมโมเนียซึ่งใช้ในกระบวนการผลิตน้ำแข็ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสถานประกอบการที่ไม่ได้มาตรฐานตามกฎหมายแล้ว นั้นความเสี่ยงย่อมมีเพิ่มขึ้น ซึ่งสิ่งต่างๆที่กล่าวมาอาจส่งผลกระทบต่อสุขภาพร่างกายของแรงงานข้ามชาติ แต่แรงงานข้ามชาติที่เข้ามาทำงานในประเทศไทยนั้นก็ไม่มีทางเลือกมากนัก ส่วนค่าตอบแทนที่ได้รับนั้นก็มักจะถูกนายจ้างกดให้ต่ำ โดยเฉพาะแรงงานข้ามชาติที่เข้าเมืองมาอย่างผิดกฎหมายและไม่มีใบอนุญาตทำงาน ยิ่งถูกนายจ้างใช้เป็นข้ออ้างในการกดค่าแรงให้ลดน้อยลง ไปอีกจนเหลือประมาณ 2,800 – 4,000 บาทต่อเดือน ซึ่งเป็นอัตราที่ต่ำกว่าค่าแรงขั้นต่ำ 300 บาทต่อวันตามที่กฎหมายกำหนด 1-2 เท่าตัว และความเป็นแรงงานข้ามชาติผิดกฎหมาย ยิ่งทำให้แรงงานข้ามชาติเหล่านี้ต้องตกอยู่ในสภาวะจำยอมเนื่องจากตัวเองไม่มีสิทธิที่จะไปเรียกร้องเอาจากนายจ้าง เพราะกฎหมายไม่คุ้มครอง โดยแม้แรงงานข้ามชาติจะรู้ว่าโดนเอารัดเอาเปรียบ ได้รับค่าจ้างที่ไม่เป็นธรรม แต่ก็ต้องจำยอมเพราะไม่มีสถานประกอบการไหนที่จะจ่ายค่าจ้างแรงงานข้ามชาติผิดกฎหมายเท่ากับแรงงานข้ามชาติที่ถูกกฎหมายหรือแรงงานไทย เมื่อรายได้ที่ได้รับนั้นต่ำกว่าค่าแรงขั้นต่ำและเสี่ยงต่อการไม่เพียงพอกับรายจ่ายในการดำเนินชีวิตประจำวัน ทำให้แรงงานกัมพูชาเองจำเป็นต้องหาหนทางปรับตัวเพื่อเพิ่มรายได้ให้กับตัวเอง จากการสัมภาษณ์หน่วยตัวอย่างพบว่าแนวทางการปรับตัวเพื่อเพิ่มรายได้มีด้วยกัน 3 วิธี คือ ใช้เวลาว่างที่มีหารายได้เพิ่มเติม ทำใบอนุญาตทำงานให้ถูกต้องเพื่อได้รับสิทธิตามกฎหมาย และเพิ่มพูนทักษะความสามารถเพื่อให้ได้ทำงานที่สร้างรายได้มากกว่า

● **ขยันและอดทน : หางานพิเศษเพื่อสร้างรายได้**

แรงงานข้ามชาติสามารถใช้ความมานะอดทน ขยันขันแข็ง เป็นอีกแนวทางสำคัญในการปรับตัวทางเศรษฐกิจเพื่อให้มีรายได้ที่มากขึ้น ซึ่งจะออกมาในลักษณะของการทำงานล่วงเวลา โดยเฉพาะในช่วงหน้าร้อนที่ความต้องการบริโภคน้ำแข็งมีสูงขึ้น นายจ้างก็จะให้แรงงานกัมพูชาเหล่านี้ผลิตน้ำแข็งเพิ่มเติมจากปกติโดยให้ค่าจ้างเพิ่มตามจำนวนรอบของการทำน้ำแข็งตามคำบอกเล่าของหน่วยตัวอย่างที่ว่า “นอกจากเงินเดือนก็มีล่วงเวลาบ้าง ส่วนใหญ่ก็เสาร์อาทิตย์ไม่กี่ช่วงที่อากาศร้อนๆ ได้เป็นรอบๆ ถ้าทำมัด (น้ำแข็งถ่วงละ 1.2 กิโลกรัม จำนวน 20 ถ่วงใส่ลงในถ่วงกระสอบ เพื่อส่งขายให้กับลูกค้าส่ง หรือร้านสะดวกซื้อต่างๆ) ก็ได้รอบละ 150 ถ้าใหญ่ (น้ำแข็งยูนิติใส่ในถ่วงพลาสติกขนาด 10 กิโลกรัม) ก็รอบละ 100 บางวันก็ทำล่วงเวลารอบสองรอบ เยอะสุดที่เคยทำก็ 10 รอบ ได้ตั้งค์มาก็เอามาแบ่งกัน” (มิเนีย กอง, สัมภาษณ์, 30 กันยายน 2555) นอกจากงานล่วงเวลาแล้วแรงงานกัมพูชายังมีรายได้เพิ่มเติมจำพวกเบียร์ขยันหากทำงานทุกวัน “เดือนไหนไม่หยุดก็ได้พิเศษ 200 บาท” (เอ มะ, สัมภาษณ์, 10 กันยายน 2555) หรือทำงานในวันหยุด “วันแรงงานก็มีเพิ่มค่าแรงให้ 2 เท่า” (เดือน สุจินดา, สัมภาษณ์, 3 ตุลาคม 2555) อย่างไรก็ตามความแตกต่างทางเพศก็ส่งผลต่อการสร้างรายได้เช่นกัน เนื่องจากผู้ชายมีความแข็งแรงของร่างกายมากกว่าผู้หญิง จึงสามารถทำงานที่ใช้แรงได้มากกว่า ดังนั้นในกลุ่มของแรงงานชายจะสามารถมีรายได้พิเศษที่เป็นงานที่เกี่ยวข้องกับงานประจำที่ทำอยู่ เช่น การรับจ้างขนน้ำแข็งขึ้นรถให้กับคนขับที่ไปส่งน้ำแข็งให้ลูกค้า “ก็มีรับจ้างขึ้นน้ำแข็งด้วยขึ้นเต็มรถได้รอบละ 30-50 บาท แล้วแต่ตกลง” (ดา เจียน, สัมภาษณ์, 29 กันยายน 2555) “ก็มีไปรับจ้างขึ้นน้ำแข็งได้ประมาณวันละ 50 บาทบ้าง 100

บ้างแล้วแต่มีคนจ้างเยอะจ้างน้อย” (ไต้ะ เปรย, สัมภาษณ์, 3 พฤศจิกายน 2555) หรือการรับจ้างเป็นเด็กกรวด (ชั่วคราว) “บางทีที่เอยนต์ส่งน้ำแข็งคนอื่น ลูกน้องลาออกก็จะมาจ้างให้ไปเป็นเด็กกรวดชั่วคราว ครั้งหนึ่งก็ 2-3 วัน ไม่สม่ำเสมอ ให้วันละ 200 บาท” (ดารา เส็ง, สัมภาษณ์, 3 กันยายน 2555)

● แรงงานถูกกฎหมาย : หนทางสู่การเพิ่มรายได้

เมื่อแรงงานข้ามชาติย้ายถิ่นเข้ามาทำงานในประเทศไทยก็มักจะรอโอกาสที่จะได้ทำหนังสือเดินทางและใบอนุญาตทำงาน เมื่อรัฐบาลเปิดโอกาสให้แรงงานข้ามชาติผิดกฎหมายสามารถยื่นพินิจณ์สัญชาติ และทำใบอนุญาตทำงานที่ถูกต้องตามกฎหมายได้ ก็มักจะมียาจ้างจำนวนมากพาแรงงานข้ามชาติไปดำเนินการ โดยเมื่อแรงงานกัมพูชามีหนังสือเดินทางและใบอนุญาตทำงานถูกต้องแล้วก็จะถือได้ว่าเป็นแรงงานที่ถูกต้องตามกฎหมายสามารถใช้ชีวิตในถิ่นปลายทางได้อย่างเปิดเผย ไม่ต้องหลบซ่อน ลดภาวะความไม่เท่าเทียมต่างๆที่ประสบอยู่และยังสามารถใช้เป็นหนทางสร้างรายได้ที่แน่นอนให้กับตนเองได้ แม้จะยังคงได้รับค่าจ้างไม่เท่ากับค่าแรงขั้นต่ำตามกฎหมายกำหนดก็ตาม ดังคำบอกเล่าที่ว่า “จนเขาเปิดทำบัตรก็ไปทำบัตร ก็ได้เพิ่มจาก 4,000 เป็น 4,500 บาท” (มิเนีย กอง) และ “พอเสียเขาพาไปทำบัตร ก็ได้ขึ้นมาเป็น 5,000 บาท” (กำไล โคน, สัมภาษณ์, 17 กันยายน 2555) ซึ่งการเป็นแรงงานข้ามชาติผิดกฎหมาย นอกจากรายได้ที่ได้รับเพิ่มขึ้นแล้วยังได้รับความคุ้มครองตามกฎหมาย ลดความเสี่ยงในการถูกละเมิดสิทธิ นอกจากนี้แรงงานข้ามชาติถูกกฎหมายก็ยังได้รับสิทธิในการรักษาพยาบาลจากโรงพยาบาลของรัฐโดยเสียค่าใช้จ่ายเพียง 30 บาท เมื่อไปรับการรักษาในโรงพยาบาลที่ได้แจ้งสิทธิเอาไว้ แต่หากเป็นแรงงานข้ามชาติผิดกฎหมายก็

จะเข้าไม่ถึงบริการสาธารณสุขต่างๆ หากต้องการการรักษาจำเป็นต้องใช้บริการจากทางคลินิกเอกชนซึ่งมีค่าใช้จ่ายต่อครั้ง 300 – 500 บาท ซึ่งสูงกว่าถึง 15 เท่าเลยทีเดียว

● **เพิ่มพูนประสบการณ์ ทักษะและความสามารถส่วนตัว**

วิธีที่ดีที่สุดที่แรงงานข้ามชาติจะสามารถเพิ่มรายได้ได้อย่างมั่นคงคือการเพิ่มพูนประสบการณ์ ทักษะและความสามารถ จากกรณีศึกษาแรงงานข้ามชาติชาวกัมพูชาที่เข้ามาทำงานในเมืองพัทยาพบว่า แรงงานข้ามชาติที่มีใบอนุญาตทำงานถูกต้อง สามารถขยับขึ้นพานหาหนี้ได้ และได้รับใบอนุญาตขยับขึ้นพานหาหนี้ ได้รับความไว้วางใจจากนายจ้างให้เป็นคนขับรถ ซึ่งเป็นอาชีพที่คนไทยยังนิยมทำกันอยู่ จะมีรายได้เพิ่มขึ้นจากเดิมเป็นเดือนละ 9,000 – 15,000 บาทเลยทีเดียว ดังคำบอกเล่าที่ว่า “เขาเห็นเราขยันทำงานดี เขาก็ให้มาขับรถส่งน้ำแข็งในตลาดน้ำ (ตลาดน้ำ 4 ภาค พัทยา) ต้องเดินส่งหัวตั้งแต่เช้ายันเย็น แล้วก็เก็บตั้งค์ด้วย รับผิดชอบเยอะ ก็เลยได้ขึ้นเดือนละ 12,000 บาท” (ดวง ยี่) และ “ทุกวันนี้ได้เป็นคนขับรถเต็มตัว เงินเดือนก็ได้เป็นเปอร์เซ็นต์เหมือนคนขับคนไทยคนอื่น เดือนไหนวิ่งมากก็ได้มาก เคยได้เยอะสุด 15,000 ตอนเดือนสงกรานต์ น้อยสุดเดือนฝนตกก็ได้ 8,000 – 9,000 บาท” (ดา เจียน) อย่างไรก็ตามพบว่า แม้แรงงานข้ามชาติหลายรายนั้นจะสามารถขยับขึ้นพานหาหนี้ได้ แต่มีเพียงจำนวนไม่มากเท่านั้นที่จะสามารถทำใบอนุญาตขยับขึ้น และได้รับหน้าที่เป็นคนขับรถ เนื่องจากผู้ที่จะทำใบขยับขึ้นได้ ต้องสามารถที่จะอ่านภาษาไทยได้ โดยแรงงานข้ามชาติที่ได้รับการศึกษามาอย่างน้อยในระดับชั้น 9 จาก 12 ชั้นหรือเทียบเท่ามัธยมศึกษาปีที่ 3 ตามหลักสูตรของไทย จะสามารถอ่านภาษาไทยออกได้โดยเทียบเคียงเอาจาก

ภาษาเขมร แสดงให้เห็นว่าการขาดโอกาสทางการศึกษาเองก็เป็นอีกหนึ่งสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางด้านรายได้ของแรงงานข้ามชาติแต่ละคน ดังที่ว่า “ตอนนี้ก็อ่านภาษาไทยได้อยู่ ภาษาไทยเรียนง่ายไม่ต้องไปเรียนหรอก ประกอบคำคล้ายๆ ภาษาเขมร อ่านได้ 70-80% ดูๆ เทียบเอาจาก ภาษาเขมร พอเริ่มเข้าใจภาษาไทยพูดได้ก็อ่านได้” (ดวง ยี่) เมื่อมีความสามารถทางภาษาก็สามารถที่จะทำงานที่ต้องพบปะผู้คนได้ เช่นการออกไปเป็นเด็กทำยวดย ซึ่งจำเป็นต้องสื่อสารกับลูกค้าและเขียนใบเสร็จรับเงินสามารถทำทำใบขับขี่ยานพาหนะได้ เมื่อสั่งสมประสบการณ์ได้ระยะหนึ่ง ประกอบกับความชำนาญเส้นทางต่างๆ ในพื้นที่ ก็จะได้ขยับขึ้นเป็นคนขับรถตัวจริง การเป็นคนขับรถนั้นนอกจากรายได้ที่เพิ่มขึ้นแล้ว ยังมีชั่วโมงการทำงานที่สั้นกว่าแรงงานทั่วไปอีกด้วย รายได้ที่มากกว่าประกอบกับชั่วโมงการทำงานที่น้อยลงทำให้แรงงานดังกล่าวยังสามารถที่จะเพิ่มศักยภาพของตัวเองได้มากขึ้นไปอีก โดยเห็นได้จากการที่กลุ่มตัวอย่างแรงงานข้ามชาติที่ได้เป็นคนขับรถคนหนึ่งนั้นได้สมัครเรียนภาษาอังกฤษเพื่อการสื่อสารเพิ่มเติม ช่วงเย็นหลังเลิกงาน ดังคำบอกเล่าที่ว่า “ผมก็ไปลงเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนตรงตลาดอมร เรียนช่วงเย็น อาทิตย์ละครั้ง เพราะพอได้เป็นคนขับรถงานก็จะพอมีเวลาบ้าง” (เด็อน สุจินดา) ซึ่งแรงงานข้ามชาติรายนี้ย่อมมีโอกาสที่จะก้าวหน้าต่อไปได้มากกว่าแรงงานข้ามชาติคนอื่นๆ เนื่องจากมีความรู้และความสามารถมากกว่าคนอื่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่ขาดโอกาสทางการศึกษา

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามแสดงให้เห็นว่าแรงงานข้ามชาติเป็นกลุ่มที่เสี่ยงต่อการถูกละเมิดสิทธิมนุษยชน และสิทธิแรงงาน จากกลุ่มคน

ต่างๆในชุมชน อาทิ นายจ้าง และคนไทยบางกลุ่ม โดยมักจะถูกกดค่าแรงให้ต่ำและต้องทำงานต่อเนื่องยาวนานในแต่ละวัน โดยที่แรงงานข้ามชาติต้องจ่ายออมนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากทัศนคติของนายจ้างต่อแรงงานข้ามชาติที่มองว่าแรงงานข้ามชาติเหล่านี้ หลบหนีเข้าเมืองมาอย่างไม่ถูกต้อง ต้องการหางานหาเงินโดยไม่เลือกงาน เข้ามาเพื่อมาทำงานที่คนท้องถิ่นเขาไม่ทำกันแล้ว โดยหากอยู่ในประเทศของตัวเองก็จะได้รับค่าจ้างที่น้อยกว่านี้ เมื่อมาอยู่ประเทศไทยก็ได้รับค่าแรงที่มากกว่าก็น่าจะพอใจกับรายได้ที่ได้รับแม้จะไม่ได้ไม่ถึงอัตราขั้นต่ำที่กฎหมายกำหนดก็ตาม ทั้งยังถูกมองว่าเป็นคนต่างชาติต่างภาษา เป็นแรงงานข้ามชาติที่เข้าประเทศมาอย่างผิดกฎหมาย ไม่ควรได้รับสิทธิเท่าเทียมคนไทย เนื่องจากเป็นกลุ่มคนที่ไม่ปลอดภัย เสี่ยงต่อการแพร่เชื้อโรค เป็นภัยต่อความมั่นคง และเสี่ยงต่อการก่ออาชญากรรม ทัศนคติต่อแรงงานข้ามชาติเหล่านี้ ส่งผลให้แรงงานข้ามชาติมีอำนาจในการต่อรองต่ำ เป็นชนชั้นล่างที่ไม่เท่าเทียมกับคนอื่น จึงมักถูกเอารัดเอาเปรียบและเสี่ยงต่อการถูกละเมิดสิทธิในด้านต่างๆอยู่เสมอ แรงงานข้ามชาติจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปรับตัว โดยเฉพาะการปรับตัวทางเศรษฐกิจเพื่อที่จะมีรายได้เพิ่มขึ้นเพื่อมาทดแทนในส่วนที่ถูกนายจ้างพยายามกดค่าแรงลงไป

จากการสัมภาษณ์แรงงานกัมพูชาในโรงงานอุตสาหกรรมพบว่า แรงงานข้ามชาติ สามารถหารายได้เพิ่มได้จากความขยันอดทน ใช้เวลาว่างที่มีหารายได้เพิ่มเติม เช่น ทำงานล่วงเวลา ทำงานทุกวันไม่หยุด หรือรับจ้างทำงานพิเศษอื่นๆ ซึ่งจะช่วยให้แรงงานมีรายได้เพิ่มขึ้นเดือนละ 200 – 2,500 บาท อย่างไรก็ตามรายได้ส่วนนี้มักเป็นรายได้ที่เกิดขึ้นไม่แน่นอนในแต่ละเดือน เช่น ในช่วงหน้าร้อนหรือวันหยุดก็อาจส่งผลให้มีรายได้ส่วนนี้เพิ่มขึ้นเนื่องจากความต้องการของตลาดสูงขึ้น แต่ในหน้าฝนความต้องการของ

ตลาดลดลง ส่งผลให้ปริมาณงานลดลงเช่นกัน และยังพบว่าแรงงานชายสามารถสร้างรายได้ส่วนนี้ได้มากกว่าแรงงานหญิง เนื่องจากความแข็งแรงของร่างกาย

อย่างไรก็ตามแรงงานกัมพูชาสามารถเพิ่มรายได้ที่แน่นอนได้เมื่อทำงานไปได้ระยะเวลาหนึ่ง เมื่อรัฐบาลไทยเปิดโอกาสให้แรงงานข้ามชาติผิดกฎหมายจดทะเบียนเป็นแรงงานถูกกฎหมายได้ โดยเมื่อแรงงานข้ามชาติมีหนังสือเดินทางและใบอนุญาตทำงานที่ถูกต้องตามกฎหมาย ก็จะทำให้แรงงานข้ามชาติได้รับรายได้เพิ่มเติมเดือนละ 1,500 – 2,000 บาท นอกจากนี้ได้รับค่าจ้างที่เพิ่มขึ้นแล้วยังพบว่าการเป็นแรงงานข้ามชาติถูกกฎหมายยังได้รับสิทธิขั้นพื้นฐานในการรักษาพยาบาล 30 บาทจากโรงพยาบาลของรัฐ และสิทธิในการเรียกร้องอื่นๆ แต่ในการเก็บข้อมูลภาคสนามพบว่าแรงงานข้ามชาติที่ทำใบอนุญาตทำงานอย่างถูกต้องก็เพื่อที่จะได้รับค่าจ้างที่เพิ่มขึ้นและสามารถใช้ชีวิตในประเทศไทยได้อย่างปกติ ไม่ต้องกังวลต่อการถูกจับกุมจากเจ้าหน้าที่ ส่วนเรื่องการใช้สิทธิอื่นๆอย่างการรักษาพยาบาลนั้นพบว่าแรงงานข้ามชาติหลายคนเข้ามาทำงานในประเทศไทยเป็นเวลานาน และมีรายได้สูงเมื่อเทียบกับแรงงานข้ามชาติคนอื่น เมื่อเจ็บป่วยมักเลือกที่จะไปรักษาที่คลินิกเอกชนมากกว่าโรงพยาบาลของรัฐ ถึงแม้จะเสียค่าใช้จ่ายมากกว่าก็ตาม เพราะเห็นว่าการใช้บริการจากเอกชนนั้นสะดวกรวดเร็วกว่าไม่ต้องเสียเวลารอคอยนาน ทั้งเจ้าหน้าที่ต่างก็ให้บริการดีกว่า โดยการเลือกใช้บริการสถานบริการจากเอกชนนั้นยอมผ่านการคิดวิเคราะห์เปรียบเทียบผลดี-ผลเสียจากตัวแรงงานก่อนแล้วว่าคุ้มค่า และยอมที่จะเสียค่าใช้จ่ายมากกว่าเพื่อแลกกับเวลาที่เสียไป นอกจากนี้อาจยังแฝงนัยของ

ศักดิ์ศรีไว้ด้วยว่าตนเองนั้นก็หาสิ่งดีๆให้กับตนเองได้ ไม่ต้องพึ่งพิงระบบ 30 บาทที่ทำให้ตนเองดูเหมือนบุคคลอนาถา เนื่องจากต้องไปแย่งใช้ทรัพยากรด้านการรักษาพยาบาลของรัฐจากบุคคลจำนวนมาก หรือการเป็นแรงงานข้ามชาติถูกกฎหมายแม้จะช่วยให้แรงงานข้ามชาติมีสิทธิเรียกร้องมากขึ้น แต่จากการสัมภาษณ์ยังพบว่า แรงงานข้ามชาติยังคงตกอยู่ในภาวะจำยอมเพราะไม่สะดวกในการไปเรียกร้องความเป็นธรรม หรือเพราะกลัวการถูกเลือกปฏิบัติจากเจ้าหน้าที่เนื่องจากตัวเองเป็นคนต่างชาติต่างภาษา อย่างไรก็ตามเจ้าหน้าที่ก็มักจะเพิกเฉยหรือเข้าข้างฝ่ายคนไทยด้วยกันมากกว่า ดังคำบอกเล่าที่ว่า “เคยโดนขโมยมือถือ รู้แหละว่าเป็นใคร แต่ก็ไม่อยากระแวงเรื่องแจ้งความไปก็เท่านั้น ตำรวจช่วยอะไรไม่ได้หรอกเราไม่มีหลักฐานด้วย ก็ได้แต่ต้องพยายามระวังของไว้ให้ดีกว่าเก่า” (ดวง ยี่)

แต่วิธีที่จะช่วยเพิ่มรายได้ประจำได้สูงสุดคือการมีประสบการณ์ในการทำงาน มีความสามารถมากกว่าแรงงานคนอื่นและได้ย้ายไปทำงานในส่วนอื่นที่ต้องการความรู้ความสามารถและความรับผิดชอบมากขึ้น อย่างการเป็นพนักงานขับรถส่งของ ซึ่งจะทำให้แรงงานข้ามชาติมีรายได้สูงถึงเดือนละ 9,000 – 15,000 บาท แต่การจะได้มาทำงานในส่วนนี้ของพนักงานขับรถนั้นไม่ใช่เรื่องง่ายโดยเฉพาะเมื่อมีความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาเข้ามาเป็นอุปสรรคสำคัญ แม้จะเป็นแรงงานข้ามชาติจากกลุ่มพหุชาติเหมือนกันแต่มีขีดความสามารถที่ไม่เท่ากันก็ส่งผลให้ความสามารถในการปรับตัวทางด้านเศรษฐกิจนั้นไม่เท่ากัน แรงงานข้ามชาติที่มีประสบการณ์ในการทำงานมาในประเทศไทยระยะหนึ่งประกอบกับมีความสามารถทางด้านภาษา สามารถพูด ฟัง อ่าน และเขียนได้ ย่อมมีข้อได้เปรียบกว่าแรงงานข้ามชาติคนอื่น ๆ และ

สามารถกำหนดแนวทางอาชีพการงานได้มากกว่าและสร้างรายได้ที่มากกว่า
แรงงานคนอื่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งในรายที่ขาดโอกาสทางการศึกษา

เอกสารอ้างอิง

กฤตยา อาชวนิจกุล. **สถานะความรู้เรื่องแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย
ไทย และทิศทางการวิจัยที่พึงพิจารณา**. นครปฐม: สถาบันวิจัย
ประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2545.

จารุ โรจนธรรม. **การปรับตัวของคนชนบทที่ย้ายถิ่นเข้ามาอยู่ในเมือง :
ศึกษาเฉพาะกรณี ชุมชนบางบอน เขตบางขุนเทียน
กรุงเทพมหานคร**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชา
สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.

จัดหางาน, กรม. **การบริหารจัดการการทำงานของคนต่างด้าวใน
ประเทศไทย สรุป ปี 2553**. สำนักบริหารแรงงานต่างด้าว, 2554.
(อัดสำเนา)

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ความเหลื่อมล้ำ**. มติชนสุดสัปดาห์ 1567 (27 สิงหาคม
2553 – 2 กันยายน 2553), อ้างถึงใน สถฤณี อาชวานันทกุล. **ความ
เหลื่อมล้ำ ฉบับพกพา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานปฏิรูป
(สปร.), 2554.

ประชา วสุประสาท. **วาระนโยบายแรงงานข้ามชาติของประเทศไทย :
เส้นทางสู่ความสามารถในการแข่งขันระยะยาว**.
กรุงเทพมหานคร: สำนักงานแรงงานระหว่างประเทศประจำภูมิภาค
เอเชียและแปซิฟิก, 2553.

- ผาสุก พงษ์ไพจิตร. **ภาพรวมความเหลื่อมล้ำกับสัญญาณการเปลี่ยนแปลง (จากชนชั้นล่าง)** [ออนไลน์]. 2012. แหล่งที่มา: <http://prachatai.com/journal/2012/08/42071> [14 กุมภาพันธ์ 2556]
- ศูนย์ข่าวสารตลาดแรงงานจังหวัดระยอง. **สถานการณ์ตลาดแรงงานภาคตะวันออก ปี 2553**. ศูนย์ข่าวสารตลาดแรงงานจังหวัดระยอง, 2554. (อัดสำเนา)
- ศูนย์ข้อมูลประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน. **AEC คือ** [ออนไลน์]. 2011. แหล่งที่มา: <http://www.thai-aec.com/41> [6 พฤษภาคม 2555]
- สมศักดิ์ สามีคคีธรรม. **ปัญหาแรงงานในประเทศไทย**. ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, มปป.
- สถานการณ์ภาพรวมจังหวัด. **รายงานสถานการณ์อุตสาหกรรมจังหวัดชลบุรี ปี 2550**. ชลบุรี: ไสมาภา อินฟอร์เมชั่น เทคโนโลยี, 2550. (อัดสำเนา)
- สถณี อาชวานันทกุล. **ความเหลื่อมล้ำ ฉบับพกพา**. สำนักงานปฏิรูป (สปร.) กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์пенไทย, 2554.
- วรรณี ตั้งเสาวภาคย์. **ปัจจัยที่มีผลต่อการปรับตัวของแรงงานผู้ย้ายถิ่นข้ามชาติชาวพม่าในอำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประชากรศาสตร์ วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

วันเพ็ญ วอกกลาง. **กระบวนการปรับตัวและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความตั้งใจที่จะอยู่ถาวรของแรงงานอพยพจากประเทศพม่า: กรณีศึกษาจังหวัดเชียงราย.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2541.

Castle, S. **สาเหตุและผลของการย้ายถิ่นรูปแบบใหม่ของเอเชีย.** แปลโดย กุศล สุทธธาดา. **การย้ายถิ่นข้ามชาติในภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิก: ปัญหาและแนวโน้ม.** กรุงเทพมหานคร: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

Sandel, M. J. **Justice: What's the right thing to do?.** แปลโดย สฤณี อาชวานันทกุล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์Openworlds, 2554.